

Original Research Paper

Possibility of establishing modern educational institutions in Iran during Qajar: An insight into the establishment and collapse of *Anjoman-e MĀREF* before the Constitutional Revolution

Reza Samim*

Associate Professor of Sociology, Institute for Cultural, Social and Civilization Studies, Tehran, Iran

ARTICLE INFO

Received: Aug. 6, 2022

Revised: Sep. 26, 2022

Accepted: Oct. 23, 2022

KEYWORDS

Modern Educational Institution
Qajar Era
Dar al-Fonun
Anjoman-e MĀREF
Ehtesham al-Saltaneh

* Corresponding Author
reza.samim@iscs.ac.ir
☎ +21 22570777

How to Cite this article:

Samim, R. (2023). Possibility of establishing modern educational institutions in Iran during Qajar: An insight into the establishment and collapse of *Anjoman-e MĀREF* before the Constitutional Revolution. *Journal of University Studies*, 1(2), 23–44.
doi: 10.22035/jous.2023.5020.1034

URL:

http://www.jous.ir/article_435.html

Copyright:

© The Authors. This is an open access article under the [CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) license

ABSTRACT

The history of new schools in Iran during the Qajar era goes back to the Constitutional Revolution that took place between 1905 and 1911. Many scholars believe that all those schools can be considered examples of modern educational institutions. But taking into account the theoretical-historical-sociological approach, the present article tries to show that not all those schools that emerged prior to the Constitutional Revolution can be called modern educational institutions. For that reason, the author argues that Dar al-Fonun that was founded the royal vizier to Nasereddin Shah and deemed as the first school was in fact not a modern educational institution because it was neither run autonomously nor did it provide equal opportunities for all in terms of education. The paper tries to explain that the possibility of establishing academic institutions, in general, and modern ones, in particular, in Iran required some kind of constitutional and legal change. In other words, a sign of change could be seen more than a decade after the establishment of Dar al-Fonun. The article concludes that this development eventually led to foundation of institutions such as *Anjoman-e MĀREF*. Despite its short life, *Anjoman-e MĀREF* was run in the style of a modern institution and played key role in popularizing education and hence, became a model for establishing modern educational institutions in later years.

INTRODUCTION

The process of establishing new schools in Iran began years before the Constitutional Revolution with the foundation of Dar al-Fonun School. For many historians of higher education, this school was a turning point for the emergence of modern educational institutions in contemporary Iran. Today, there are few who believe that Dar al-Fonun at the time of its establishment was not an example of a "modern" school. Nevertheless if we assess the structure and function of this institution through the theoretical-historical- sociological perspective of the emergence of modern institutions, we cannot simply apply the adjective "modern" to Dar al-Fonun. It seems that the establishment of Dar al-Fonun should be considered an attempt by the then collapsing Iranian bureaucracy to revive courts that like "Beit al-Hikmah" (The House of Wisdom) or "military schools" functioned like a state administrative apparatus in a pre-modern order. The reason behind establishing Dar al-Fonun was to help solve the issues the Qajar government had encountered with. In the case of Dar al-Fonun's pre-modern predecessors (Beit al-Hikmah or military schools), the purpose of their establishment was also to impart techniques and knowledge in order to strengthen the authority of Abbasid and Seljuk governments. Of course, Dar al-Fonun had some differences with the previous two examples. In Dar al-Fonun, techniques were used to create scientific texts and curriculums, which were taken from modern educational experiences in the West. The same factor made Dar al-Fonun similar to its western examples, but since it was under the court and the command of the royal, and it was more similar to its pre-modern predecessors.

University Studies

Extended Abstract

It is well-known that "everyone" was not allowed to study at Dar al-Fonun. Those who could enter there were from the noble class alone. That was completely based on the tradition the pre-modern ancestors of Dar al-Fonun followed. Of course, this tradition was the unchanging logic of pre-modern Iranian bureaucracy, which was never open to everyone unlike its western counterparts. On the other hand, despite the fact that many viewed the curricula as a sign of modernity of Dar al-Fonun, the textbooks of old schools written with the help of ousted professors of religious seminaries were taught there. The "curriculum" of Dar al-Fonun, was completely integrated if such a term could be use for the arrangement of lessons. This integrated program reminds us present-day Islamic universities in Iran.

The question that can be raised here is that considering the intention behind the establishment of Dar al-Fonun (strengthening the authority of the government) and the similarity this institution had with its predecessors, can it be considered an effective step in modernizing higher education in contemporary Iran? That is, can Dar al-Fonun be called a place where modern subjects with modern education are raised? In other words, if old schools (seminaries), which had turned into independent administrative bodies during Qajar, and were in the service of the Sultan and his government (such as during Safavid) continue to help solve arising problems, even then Mirza Taqi Khan Amir Kabir would have any motivation to

establish new schools like Dar al-Fonun? It seems that those historical narratives trying to introduce Dar al-Fonun as a modern institution and an inseparable part of the history of the establishment of modern institutions in contemporary Iran, rather than looking for the modern thing in administrative mechanisms of institutions existing in the form of collective relations, they search for contents. This is despite the fact that the modern thing first of all realizes itself in the way of organizing collective relations, and from this point of view, it is not very important that the part of teaching materials taught in Dar al-Fonun was those taught in modern Europe in the mid 19th century. What is important is that the way Dar al-Fonun was run was not different from the way traditional schools were run, at least until the end of the Nasserite era.

METHODOLOGY

It is important for a sociologist that how modern institutions emerged and affected the social and cultural environment. The phenomenological method has been applied in the course of this sociological research as the author consider the method the best tool to highlight forgotten and hidden things. The author believes that these forgotten matters must be restored in order to access the correct interpretation of history which is possible through the phenomenological method. During this research, the people behind the establishment of Dar al-Fonun and the Education Association were taken into account. In other words, discovering how they lived, and what they had in mind while initiated the process of establishing these institutions. This method is critical since it begins with a radical question. The author questioned the intentions of historical activists who came into action during the establishment of these institutions. Analyses and interpretations are aimed at reaching those answers.

FINDINGS

The fact that Dar al-Fonun cannot be considered a modern educational institution does not mean that there lacked modern institution in Iran before the constitutional revolution. Some institutions, which emerged especially after the political changes at the end of the era of Naseredin Shah and the beginning of Mozafaredin Shah, can be examples of modern educational institutions in Iran before the constitutional revolution. In fact, some legal changes were necessary in order to allow modern institutions in the field of education, which will be discussed in detail in the article. These transformations and developments did not occur during the establishment of Dar al-Fonun, so it was a bit natural that it was not possible for Dar al-Fonun to establish itself as a modern institution. As such, the aforementioned developments provided the necessary legal conditions for the establishment of institutions that can be based on the modern bureaucratic order, be autonomous and make education available to everyone.

The first signs of legal development in contemporary Iran can be found in the process that finally led to the compilation of the "Manual of the Supreme Court of

University Studies

Vol. 1
Issue 2
Winter 2023

Justice" about 11 years after the establishment of Dar al-Fonun. A booklet that was both law and procedure; and probably used to bring order to the new system that emerged after the abolition of Grand Chancellery in the Nasserite era. This new system was the governing council, which was made up of several ministries. The "Manual of the Supreme Court of Justice" more than anything else indicated a legal evolution, the realization of which could prepare the ground for the establishment of modern institutions, emphasizing uniformity of "servant, merchant, foreign citizen, a prosperous businessman, a serf, a farmer and an official". Although, as stated in the same manual, this uniformity was only against the issues that were considered within the jurisdiction of the Supreme Court of Justice, but it carried a meaning of "equality" that did not exist before. Another point is the emphasis on the independence of ministries from each other. This was the first time that the independence of domains was emphasized in a legal text. In other words, the autonomy of institutions was recognized in legal terms.

All of these indicate the existence of a strong desire in some statesmen of the late Nasserite era to develop a legal system that can enable the establishment of modern bureaucratic institutions. Because in a modern bureaucratic institution, "positions are not inherited", "points are distributed based on acquired abilities" and "employees receive benefits regularly in the form of fixed salary and old age pension". The efforts that were made after the establishment of Dar al-Fonun until the constitutional revolution can be divided into two categories: First, the efforts leading to the establishment of schools that were under the court, i.e., they were institutions in the arms of the embodied source of authority and that is why, they could not fulfill the first condition of a modern juridical-bureaucratic institution with self-discipline and autonomy. Second, the efforts leading to schools that were outside the court's domain, that is, within the newly formed arena. A general concept emerged that was created by the activity of some urban associations at the end of the Nasserite era and the beginning of the Mozaffari era. One of the most important urban associations whose main activity was to support the establishment of the second type of schools, i.e. new national schools, was called the "Establishment of National Schools of Iran", which was founded in 1896 with the support of Ali Khan Amin-ol-Dowleh, the chancellor of Muzaffar al-Din Shah and with the efforts of "Ehtesham al-Saltaneh, Mirza Karim Khan Savadkoochi, Sardar Makarram, Seyyed Yahya Dolatabadi, Jafar Qoli Khan Neyyer al-Mulk, Mahmoud Khan Miftah al-Mulk and several other progressive men" and shortly after its establishment became known as Anjoman-e MĀREF. At first, this association provided the means for expanding Rushdieh School, which was supported by Ali Khan Amin-ol-Dowleh, and helped establish a branch of it in Tehran. After that, schools such Ibtedayeh School, Sharaf Sschool, Iftetahueh School and Kuche Ghariban School were founded. All these were under the Anjoman-e MĀREF, which was a national association.

CONCLUSION

The deepening of understanding of modern concepts, along with the practical possibility of establishing modern institutions in the newly emerging civil domain at the beginning of the era of Muzaffar al-Din Shah, led to the establishment of the first modern institutions in the field of education in contemporary Iran. One of the most unique examples of such institutions was the Anjoman-e MĀREF, which was founded with the support of Ali Khan Amin ol-Dawleh and the efforts of Ehtesham Saltaneh and some other enlightened elites in 1997. The experience and activity of this association in its first 3-year show that the concern of its founders, especially Ehtesham Saltaneh was that this would work in the field of education as a modern institution. His efforts in financing the association in the manner of modern institutions by establishing a private company and his efforts in separating the association from the court, all indicate that the Anjoman-e MĀREF was a unique example of a modern educational institution in Iran before the constitutional revolution. Although the differences that emerged in its way eventually led to its collapse or better say, its transformation into a [government] council of education, but the experience of this association showed that if new educational institutions could emerged before, based on the criteria governing modern structures and institutions, they could have become efficient and effective institutions. Of course, the narrative of the experience of the establishment and collapse of this modern institution also showed that the issues and obstacles in the way to modern educational institutions in Iran are very strong. One of these obstacles mentioned in the article is the lack of monetary economy or money converted into capital in the financial circulation system. As Max Weber points out, the existence of such an economy could guarantee self-regulation and ultimately the continuation of institutions such as the Anjoman-e MĀREF.

NOVELTY

In this article, for the first time, the assumption that all new educational institutions founded in the second half of the Qajar era were modern institutions was questioned. Of course, this doesn't mean to introduce all these institutions as non-modern. Based on the historical-sociological assumptions of the emergence and movement of modern institutions, we showed that one of the few educational institutions in the second half of the Qajar era that acted as modern was the Anjoman-e MĀREF. The analysis of the performance of this association is highlighted for the first time.

CONFLICT OF INTEREST

The authors declare no conflict of interest.

University Studies

Vol. 1
Issue 2
Winter 2023

BIBLIOGRAPHY

- Adamiyat, F. (1972). *Mirza Fathali Akhundzade thought*. Tehran, Iran: Kharazmi. (In Persian)
- Ajoodani, M. (2019). *Iranian Constitutional*. Tehran, Iran: Axtaran. (In Persian)
- Akhoondzade, M.F. (1972). *Essays* (B. Mo'meni, Ed.). Tehran, Iran: Ava. (In Persian)
- Ale Davood, S.A. (2018). *First legislation efforts in Iran*. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Foundation. (In Persian)
- Amanat, A. (2004). *Naseredin Shah of Qajar and Iranian kingdom (1313-1247)* (H. Kamshad, Trans.). Tehran, Iran: Mehregan.
- Amanat, A. (2021). *History of Modern Iran*. Tehran, Iran: Faragard. (In Persian)
- Anwar, A. (1986). Anjoman-e M'AREF. *Encyclopedia Iranica*, II/1, 86-88.
- Arasteh, R. (1960). Growth of Modern Education in Iran. *Comparative Education Review*, 3(3), 33-40.
- Benjamin, S.G. (1984). *Iran and Iranians* (M.H. Kordbache, Trans.). Tehran, Iran: Elmi. (In Persian)
- Blumenberg, H. (1985). *Die Legitimität der Neuzeit*. US: Frankfurt.
- Catanzaro, C. (1999). *Zwischen Statussymbol und Allheilmittel für alle sozialen Übel-Zur Rolle der Universität Teheran beim Aufbau der Iranischen Nation* (Ph.D dissertation). Bamberg: Bamberg University Press.
- Catanzaro, C. (2014). Policy or Puzzle? The Foundation of University of Tehran between Ideal Conception and Pragmatic Realization. In: B. Devos and C. Werner (Eds.), *Culture and Cultural Politics under Reza Shah: The Pahlavi State, New Bourgeoisie and the Creation of Modern Society in Iran* (Pp. 34-55), London and New York: Routledge.
- Dolatabadi, Y. (1982). *The life of Yahyā* (Vol. 1). Tehran, Iran: Attar and Ferdowsi.
- Eghbal Ashtiani, A. (2021). *Mirza Taghi Khan Amir Kabir* (4th ed.). Tehran, Iran: Negah-e Mo'aser. (In Persian)
- Ehteshami, M. (2013). Ehtesham-ol-Saltane Diares (S.M. Musavi, Ed.). Tehran, Iran: Zavar. (In Persian)
- Farasatkah, M. (1402). *Border Actors* (3rd ed.). Tehran, Iran: Gam-e Now. (In Persian)
- Farasatkah, M. (2022). *What did professors of professors? History of higher Dar-ol-Alamin and higher knowledge house from 1297-1357*. Tehran, Iran: Ney. (In Persian)
- Guideline for Divanxane-ye Adliye-ye Azam (1957). *Laywers Association Magazine*, 44.
- Habermas, J. (2013). *Structural change in public sphere: A research on Bourgeoisie society* (J. Mohammadi, Trans.). Tehran, Iran: Afkar.
- Menashri, D. (2018). *Education and the making of Modern Iran* (M.H. Badamchi, & E. Mosleh, Trans.). Tehran, Iran: Mina. (In Persian)

- Miransari, A. (2001). Ma'āref Association. In *Centere of Great Islamic Encyclopedia* (Vol. 10). Tehran, Iran: Centere of Great Islamic Encyclopedia. (In Persian)
- Mostasharodole, M.Y. (2013). *A word* (A. Dolatshahi, Ed.). Tehran, Iran: Bal. (In Persian)
- Movahedi, M.R., & Teymouri, F. (2017). Educational Concepts in Qajar Era with a glance to Al-Atfal Masnavi. *Literal Text Research Confrence*, Tehran, Iran. (In Persian)
- Nikfar, M.R. (2003). Towards a local theory on Secularization. *Aftab*, 27.
- Polak, J.E. (1989). *PolaK travelogue: Iran and Iranians* (K. Jahandari, Trans.). Tehran, Iran: Kharazmi.
- Roshanki Zaferanlou, Gh. (1975). *Amir Kabir and Dar-ol-Fonun*. Tehran, Iran: University of Tehran.
- Samim, R. (2017). *Cultural production and consumption in Iranian University: historical and critical introduction*. Tehran, Iran: Institute for Social and Cultural Studies. (In Persian)
- Samim, R. (2018). Is Dar-ol-Fonun dynasty of Tehran University? In proceeding of *From Modern Schools to University in Iran* Confrence. Institute for Social and Cutral Studies (Pp17-18), Tehran, Iran. (In Persian)
- Towfigh, E., Yousefi, S.M., & Heidari, A. (2020). *Science and Humanities in Dar-ol-Fonun in Naseri era*. Tehran, Iran: Institute for Cultural, Social and Civilization Studies. (In Persian)
- Weber, M. (2008). *Bureaucracy*. In: *Religion, power, Society* (A. Tadayon, Trans.; Pp. 225-277). Tehran, Iran: Hermes. (In Persian)
- Zargarinezhad, G., Sefatgol, M., & Vosughi, M.B. (2019). *History of Tehran University* (Vol. 1: University in the first period 1313-1322). Tehran, Iran: Tehran University. (In Persian)

University Studies

Vol. 1
Issue 2
Winter 2023

مقاله پژوهشی

بحثی در باب شرایط حقوقی امکان تأسیس نهادهای آموزشی مدرن در ایران عصر قاجار: با نگاهی به تجربه تأسیس و فروپاشی انجمن معارف در سال‌های پیش از انقلاب مشروطه

رضا صمیم*

دانشیار جامعه‌شناسی، پژوهشگاه مطالعات فرهنگی، اجتماعی و تمدنی، تهران، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۱۵ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۱/۰۷/۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۰۱	سابقه تأسیس مدارس جدید در ایران عصر قاجار به پیش از انقلاب مشروطه بازمی‌گردد. بسیاری از پژوهشگران معتقدند تمامی مدارس جدید در سال‌های پیش از انقلاب مشروطه را می‌توان از مصادیق نهادهای مدرن آموزشی به شمار آورد. مقاله حاضر تلاش می‌کند با استفاده از مفاهیم موجود در جامعه‌شناسی نظری - تاریخی پیدایش و پویای نهادهای مدرن، نشان دهد نمی‌توان همه مدارس جدید در سال‌های پیش از انقلاب مشروطه را مصادیق نهادهای آموزشی مدرن به شمار آورد. به‌طور مثال، استدلال می‌کند که دارالفنون به‌عنوان نخستین مدرسه جدید در عصر ناصری، از آن‌جا که به‌شکلی خودآیین اداره نمی‌شد و آموزش را به‌شکلی برابر در اختیار همگان قرار نمی‌داد، یک نهاد آموزشی مدرن نبود. توضیح داده خواهد شد که امکان‌پذیر شدن تأسیس نهادهای مدرن به‌طور عام و نهادهای آموزشی مدرن به‌طور خاص در ایران، هرچند مبتنی بر برخی تحولات اجتماعی و فرهنگی صورت گرفت، به‌شکلی بنیادین نیازمند نوعی تحول حقوقی بود؛ تحولی که نخستین نشانه‌های آن را باید یازده سال پس از تأسیس دارالفنون جست‌وجو کرد. مقاله در انتها برمی‌نماید که این تحول در نهایت به امکان‌پذیر شدن تأسیس نهادهایی چون انجمن معارف انجامید. انجمن معارف، که به شیوه یک نهاد مدرن اداره می‌شد، علی‌رغم عمر کوتاهش، نتایجی «جشمگیر» در همگانی کردن آموزش از خود برجای گذاشت و به‌الگویی برای تأسیس نهادهای آموزشی مدرن در سال‌های بعد تبدیل شد.
واژگان کلیدی: نهادهای آموزشی مدرن عصر قاجار دارالفنون انجمن معارف احتشام‌السلطنه	
* نویسنده مسئول reza.samim@iscs.ac.ir ① ۰۲۱ ۲۲۵۷۰۷۷۷	

چگونه به این مقاله ارجاع دهیم:

صمیم، رضا (۱۴۰۱). بحثی در باب شرایط حقوقی امکان تأسیس نهادهای آموزشی مدرن در ایران عصر قاجار: با نگاهی به تجربه تأسیس و فروپاشی انجمن معارف در سال‌های پیش از انقلاب مشروطه. فصلنامه مطالعات دانشگاه، ۲۳(۲)، ۴۴-۲۳.

doi: 10.22035/jous.2023.5020.1034

URL:

http://www.jous.ir/article_435.html

کلیدرابط:

© نویسندگان / دسترسی به متن کامل مقاله

براساس قوانین کپی‌رایت کامانز CC BY 4.0

آزاد است.

۱. مقدمه

کار تأسیس مدارس جدید در ایران سال‌ها پیش از انقلاب مشروطه و با راه‌اندازی مدرسه دارالفنون آغاز شد. برای بسیاری از تاریخ‌نگاران آموزش عالی، مدرسه دارالفنون نیای تمامی نهادهای آموزشی مدرن در ایران معاصر به شمار می‌آید. امروزه کمتر کسی است که معتقد باشد دارالفنون در لحظه تأسیس مصداق یک مدرسه «مدرن» نبود. این در حالی است که اگر به میانجی مفاهیم برآمده از جامعه‌شناسی نظری-تاریخی پیدایش و پویای نهادهای مدرن، درباره ساختار و عملکرد این نهاد قضاوت کنیم، نمی‌توانیم به سادگی صفت «مدرن» را به مدرسه دارالفنون اطلاق نماییم (صمیم، ۱۳۹۷، ۱۷-۱۸). به نظر می‌رسد تأسیس دارالفنون را باید نوعی تلاش دیوانسالاری فروپاشیده ایرانی در احیای دیوان‌هایی قلمداد کرد که مانند «بیت‌الحکمه»ها یا «مدارس نظامیه»، به مثابه شعبه‌هایی از یک دستگاه اداری دولتی در نظامی پیشامدرن عمل می‌کردند. هدف از تأسیس دارالفنون کمک به حل مسائلی بود که اقتدار دولت قاجار را با مسئله مواجه کرده بود. هدف از تأسیس اسلاف پیشامدرن دارالفنون (بیت‌الحکمه‌ها یا مدارس نظامیه) نیز آموزش فنون و دانش‌هایی بود که به کار تقویت اقتدار دولت‌های دیوانسالار عباسیان و سلجوقیان می‌آمد. البته، دارالفنون به ظاهر تفاوت‌هایی با آن دو نمونه پیشین داشت. در دارالفنون، تکنیک‌هایی در خلق متن‌های علمی و طراحی سازوکارهای آموزشی به کار گرفته شده بود که از تجربه‌های مدرن آموزشی در غرب برگرفته شده بودند. همین عامل دارالفنون را در ظاهر با نمونه‌های غربی‌اش مشابه می‌کرد، اما از آن‌جا که ذیل دستگاه اداری دربار و تحت فرمان سلطان قرار داشت و دیوانی از دواوین در حال اصلاح «دولت‌علیه» محسوب می‌شد، به اسلاف پیشامدرنش بیشتر شبیه بود.

می‌دانیم «همه» این اجازه را نداشتند در دارالفنون آموزش ببینند. کسانی می‌توانستند به این «دیوان» راه یابند که از رجال بودند. مردم عادی را به آن راهی نبود و این کاملاً مبتنی بر سنتی بود که اسلاف پیشامدرن دارالفنون از آن تبعیت می‌کردند (امانت، ۱۴۰۰، ۲۸۴). البته، این سنت منطقاً لایتغیر دیوانسالاری پیشامدرن ایرانی بود که هیچ‌گاه، آن‌گونه که نهادهای بروکراتیک غربی در عصر مدرن بودند، به روی همگان گشوده نبود. از طرف دیگر، در همان برنامه‌های درسی که بسیاری تلاش می‌کنند آن‌ها را نشانه مدرن بودن دارالفنون تلقی کنند، متن‌های درسی مدارس قدیم نیز به کمک استادانی که از حوزه‌های علمیه دینی خارج شده بودند تدریس می‌شد (مناشری، ۱۳۹۷، ۹۶). «برنامه درسی»^۱ در دارالفنون، اگر بتوان از چنین اصطلاحی برای ترتیب درس‌هایی که در آن مدرسه آموزش داده می‌شد استفاده کرد، کاملاً تلفیقی بود. این برنامه تلفیقی ما را به یاد برخی نمونه‌های دانشگاه‌های اسلامی در ایران امروز می‌اندازد.

پرسی که در این جا می توان مطرح کرد این است که با توجه به قصدی که در پس تأسیس دارالفنون نهفته بود، یعنی تقویت اقتدار دولت علیه، و مشابهتی که این نهاد با اسلاف پیشامدرنش داشت، آیا می توان با طیب خاطر تأسیس آن را گامی مؤثر در مدرن سازی آموزش عالی در ایران معاصر قلمداد کرد؟ یعنی، آیا می توان دارالفنون را مکانی در نظر آورد که در آن سوژه های مدرن با تربیتی مدرن پرورش می یافتند؟ به بیان دیگر، اگر مدارس قدیم (حوزه های علمیه دینی) که در عصر قاجار، خود به دستگاه های اداری مستقلی تبدیل شده بودند، ذیل یک دستگاه اداری منسجم و در خدمت سلطان و دولت او (مانند نمونه عصر صفوی) قرار می گرفتند و از این طریق به حل مسائل جدید یاری می رساندند، باز هم میرزا تقی خان امیرکبیر برای تأسیس مدارس جدیدی چون دارالفنون انگیزه ای داشت؟^۱ آیا امیرکبیر دارالفنون را تأسیس کرد تا «آدم های جدید» پیوراند، یا صرفاً می خواست به میانجی دارالفنون «آدم های قدیمی» را به اطلاعاتی جدید مجهز نماید تا آن ها بتوانند با یاری گرفتن از این اطلاعات جدید، دردها را چاره کنند؟ پاسخ به این پرسش ها دشوار و احتمالاً بسیار مناقشه برانگیز است. ولی تلاش برای پاسخ به آن ها، به خصوص در این مقاله که قصد اصلی آن بحث درباره امکان تأسیس نهادهای آموزشی مدرن در ایران عصر قاجار پیش از انقلاب مشروطه است، ضروری است.

یکی از کسانی که دارالفنون را مدرسه ای مدرن دانسته و آن را نخستین نهاد آموزشی مدرن در ایران معاصر قلمداد کرده است کریستل کاتانزارو^۲ پژوهشگر ایتالیایی الاصلی است که در رساله ی دکترایش به این نکته اشاره می کند که دارالفنون آموزش در ایران را سکولار کرد (کاتانزارو، ۱۹۹۹، ۶۱-۵۹). او در تفسیرش از دارالفنون در مقام نهادی مدرن و سکولار، متأثر از آرای رضا آراسته^۳ (۱۹۶۰) است. او و آراسته، بی آن که استدلالی جدی ارائه دهند، دارالفنون را آغازگر فرایند سکولاریزاسیون در نظام آموزشی ایران قلمداد می کنند و به این دلیل، آن را نهادی مدرن به شمار می آورند (همچنین ن. ک: کاتانزارو، ۲۰۱۴). پرسشی که در برابر این ادعا می توان طرح نمود این است که چرا و چگونه می توان نهادی آموزشی را که هنوز بر پایه بنیادی ترین مناسبات نظام کهن اداره می شد نهادی سکولار قلمداد کرد؟ اگر پژوهشگران فوق الذکر تلاش می کردند نیروهای مادی و واقعی اثرگذار بر تأسیس و تداوم دارالفنون تا پیش از انقلاب مشروطه را بشناسند، هیچ گاه نمی توانستند به سادگی چنین قضاوتی درباره این نهاد ارائه دهند و احتمالاً می توانستند با مقایسه نیروهای مادی و واقعی تداوم بخش به آن مدرسه ها

۱. یک نکته جالب توجه درباره دارالفنون انگیزه ای است که پولاک در تأسیس آن به میرزا تقی خان امیرکبیر نسبت می دهد. او می گوید: «میرزا دارالفنون را تأسیس کرد، چراکه دولت از پس تأمین مخارج اعزام محصل به اروپا بر نمی آمد. البته، از آن مهم تر ترسی بود که میرزا به لحاظ سیاسی از محصلینی داشت که سال ها دور از وطن در کشورهای اجنبی به تحصیل می پرداختند» (پولاک، ۱۳۶۸، ۵۵۴).

2. Christle Catanzaro

3. Arasteh

و نیروهای مادی و واقعی تداوم بخش به نهادهای آموزشی مدرن، تفاوت‌های بنیادین این نهاد با مدارس مدرن را به خوبی دریابند.

به نظر می‌رسد آن روایت‌های تاریخی‌ای که تلاش می‌کنند دارالفنون را نهادی مدرن و جزئی جدایی‌ناپذیر از تاریخ تأسیس نهادهای مدرن در ایران معاصر معرفی کنند (توفیق و همکاران، ۱۳۹۹، ۲۸)، بیش از آن که امر مدرن را در سازوکارهای اداره نهادها و فرم مناسبات جمعی موجود در آن‌ها بجویند، در محتواها جست‌وجو می‌کنند.^۱ این در حالی است که امر مدرن، پیش از هر چیز، خود را در نحوه سامان دادن به مناسبات جمعی تحقق می‌بخشد و از این منظر، مثلاً اهمیت چندانی ندارد که بخشی از مواد درسی آموزش داده شده در دارالفنون، آن موادی بودند که در اروپای مدرن میانه قرن ۱۹ میلادی تدریس می‌شدند. آنچه مهم است این است که نحوه اداره دارالفنون، حداقل تا پایان عصر ناصری، تفاوتی با نحوه اداره مدارس سنتی نداشت.^۲ جالب این‌جا است که درباره محتوای آموزشی هم، همان‌گونه که اقبال آشتیانی در کتابش درباره میرزا تقی خان امیرکبیر گفته است، مؤسسان مدرسه به هیچ وجه نمی‌خواستند جای آموزش‌های سنتی در مدارس مذهبی را تصرف کنند:^۳ «نظر میرزا در تأسیس چنین مدرسه‌ای بیشتر مدرسه‌ای فنی و نظامی و صنعتی بوده است برای رفع حوائج نظامی و فنی کشور و شاید به همین دلیل، به تعلیم و تعلم علوم عالیه و ادبیات، که آن‌ا نمی‌تواند مثمر ثمری عملی برای مردم باشد، کمتر نظر داشته» (اقبال آشتیانی، ۱۴۰۰، ۱۵۷).

در حال و به دلایل متعدد، نمی‌توان — و نباید — دارالفنون را نهادی مدرن در عرصه آموزش به شمار آورد. دارالفنون نهادی نبود که مبتنی بر نظامی بروکراتیک سامان یافته باشد، به شیوه‌ای خودآیین^۴ عمل کند و یا آموزش را، حداقل به حیث حقوقی، در دسترس همگان قرار دهد.

این‌که دارالفنون را نمی‌توان نهادی مدرن در عرصه آموزش قلمداد کرد بدان معنا نیست که در ایران پیش از انقلاب مشروطه، هیچ نهاد مدرنی در عرصه آموزش مجال تأسیس نیافت. برخی نهادها را، که به خصوص بعد از تحولات سیاسی رخ داده در انتهای عصر ناصری و ابتدای عصر مظفری و

۱. البته، در برخی روایت‌ها نیز، مدرن بودن دارالفنون به عملکرد متفاوت و نوین دانش‌آموختگانش ربط داده شده است (ر.ک: فراستخواه، ۱۴۰۱).

۲. فضای دانش‌آموزی و مسئله تأدیب در مدرسه دارالفنون به خوبی نشان‌دهنده نحوه اداره مدرسه به شیوه مدارس سنتی است. برای اطلاع بیشتر، بنگرید به خاطرات دو تن از دانش‌آموختگان قدیمی طب در مدرسه در: روشنی زعفرانلو، ۱۳۵۴.

۳. اگر این تعریف دقیق فیلسوف آلمانی معاصر هانس بلومبرگ (Hans Blumenberg) را از مفهوم سکولاریزاسیون مبنا بگیریم، تعریفی که در آن سکولاریزاسیون ناظر به فرایندی است که در آن نیروهای جدید عرصه‌هایی را که در اختیار نهادهای سنتی پیشامدرن است به تصرف خود درمی‌آورند، با توجه به گفته عباس اقبال آشتیانی که دارالفنون عرصه آموزش‌های مذهبی حوزه‌های علمیه را تصرف نکرد، نمی‌توانیم دارالفنون را نهادی سکولار قلمداد کنیم و برای آن در سکولاریزاسیون نهادهای آموزشی در ایران معاصر نقشی قائل شویم. برای اطلاع بیشتر از تعریف بلومبرگ از سکولاریزاسیون، ر.ک: بلومبرگ، ۱۹۸۵، ۱۹-۱۱.

دگرگونی‌های پدیدآمده حقوقی ناشی از آن تحولات پدید آمدند، می‌توان از نمونه نهادهای مدرن در عرصه آموزش در ایران پیش از انقلاب مشروطه به شمار آورد. آنچه در این‌جا مهم است این است که برای امکان‌پذیر شدن تأسیس نهادهای مدرن در عرصه آموزش، رخ دادن برخی دگرگونی‌های حقوقی، که به تفصیل در ادامه مقاله به آن‌ها پرداخته خواهد شد، ضروری بود. این دگرگونی‌ها و تحولات در عصر تأسیس دارالفنون پدید نیامده بودند؛ پس طبیعی بود که برای دارالفنون، امکان تأسیس در مقام نهادی مدرن در عرصه آموزش فراهم نباشد. تحولات فوق‌الذکر شرایط حقوقی لازم را برای تأسیس نهادهایی که بتوانند مبتنی بر نظم بروکراتیک مدرن سازمان یابند، خودآیین باشند و آموزش را در دسترس همگان قرار دهند فراهم آورد.

نخستین نشانه‌های تحول حقوقی در ایران معاصر را می‌توان چیزی در حدود یازده سال پس از تأسیس دارالفنون، درون فرایندی جست که در نهایت به تدوین «کتابچه دستورالعمل دیوانخانه عدلیه اعظم» انجامید؛ کتابچه‌ای که هم قانون بود و هم آیین دادرسی، و احتمالاً به کار نظم بخشیدن به دستگاه جدیدی می‌آمد که پس از الغای مقام صدارت عظمی در عصر ناصری پدید آمده بود. این دستگاه جدید دارالشورای دولتی بود که از چند وزارتخانه تشکیل شده بود. آل‌داوود در کتاب با عنوان نخستین کوشش‌های قانون‌گذاری در ایران، فرایندی را که به تدوین این کتابچه انجامید این‌گونه روایت کرده است: «او [ناصرالدین شاه] پس از برکنار کردن میرزا آقاخان نوری از صدارت در سال ۱۲۷۵ق/ ۱۸۵۸م/ ۱۲۳۸ش، برای نخستین بار دارالشورای دولتی تشکیل داد و جعفرخان مشیرالدوله را، که رجلی ملی و وطن‌پرست بود، به ریاست آن گماشت. در دارالشورا چند وزارتخانه جای گرفت،^۱ از جمله وزارت عدلیه در همین سال تشکیل و عباسقلی‌خان معتمدالدوله جوانشیر به‌عنوان نخستین وزیر دادگستری ایران منصوب شد. وزیر تا سال‌های متممادی صرفاً مقامی تشریفاتی داشت و اختیاری در تدوین لوایح و یا تصویب قوانین نداشت؛ چنان‌که دیوانخانه عدلیه هم به‌عنوان مهم‌ترین مرجع رسیدگی به دعاوی، مستقل از قوه مجربه نبود و شخص شاه تعیین‌کننده اصلی در رسیدگی به دعاوی مهم بود. رسیدگی در دیوان هم تابع تشریفات خاصی نبود و هنوز آیین دادرسی وجود نداشت و روش‌ها در اثر تغییر اوضاع و احوال تفاوت می‌کرد. مدتی بعد، میرزا حسین‌خان سپهسالار [مشیرالدوله] به وزارت عدلیه رسید و کوشش کرد نظامی جدید در آن‌جا به وجود آورد. در اثر اقدامات او، تشکیلات جدید شامل شش دادگاه به وجود آمد و گام‌هایی در راه تحکیم عدلیه مرکزی و حمایت از حقوق مدنی افراد برداشته شد. این کتابچه هم قانون بود و هم آیین دادرسی و براساس آن، برخی

۱. در میان شش وزارتخانه دارالشورا (داخله، امور خارجه، جنگ، مالیه، عدلیه و فوائد عامه)، هیچ وزارتخانه مستقلی برای نظارت بر حوزه آموزش در نظر گرفته نشده بود.

قوانین به موازات احکام شرعی به تصویب شاه می‌رسید. این کتابچه محصول کوشش‌های اصلاح‌طلبان عصر ناصری است» (آل داوود، ۱۳۹۷، ۲۲-۲۱).

آن چه در «کتابچه دستورالعمل دیوانخانه عدلیه اعظم» بیش از هر چیز نشان‌دهنده تحول حقوقی‌ای بود که تحققش می‌توانست زمینه را برای تأسیس نهادهای مدرن آماده کند، تأکید بر یکسانی «نوکر، تاجر، تبعه خارجه، کسبه خوش‌نشین، رعیت، زارع و صاحب منصب» (کتابچه دستورالعمل...، ۱۳۳۶، ۴۷) در برابر احکامی بود که در دیوان عدلیه صادر می‌شد. هرچند این یکسانی، آن‌گونه که در کتابچه آمده، تنها در برابر موضوعاتی بود که در صلاحیت دیوانخانه عدلیه اعظم به شمار می‌آمد، اما معنایی از «برابری» را با خود به همراه داشت که پیش از آن موجود نبود. نکته دیگری که در این کتابچه وجود دارد تأکید تدوین‌کننده آن بر استقلال وزارتخانه‌ها از یکدیگر است. این برای نخستین بار بود که در متنی حقوقی، بر استقلال دوائر از یکدیگر تأکید می‌شد. به بیان دیگر، این برای نخستین بار بود که خودآیینی نهادها به حیث حقوقی به رسمیت شناخته شده بود.^۱

از نظر برخی پژوهشگران، اقداماتی از قبیل تأسیس دارالشورای دولتی و وزارتخانه‌های ذیل آن گشاینده هیچ افق جدید اجتماعی-سیاسی در عصر ناصری نبود و تنها استقرار فرمانروایی خودسرانه شاه، منهای میانجیگری سنتی صدراعظم، را تثبیت می‌نمود (امانت، ۱۳۸۳، ۴۶۹-۴۶۸). هرچند نمی‌توان این نظر را به‌شکلی بنیادین رد کرد، ولی می‌توان این قبیل اقدامات را، در حد ظرفیتی که یک الگوی تحول تدریجی نظام حقوقی درون خود می‌پروراند، واجد نیرویی دگرگون‌ساز در نظر گرفت؛ دگرگونی‌ای که خود را در برخی تحولات نهادی در سال‌های بعد نشان داد. نمی‌توان از این نکته چشم پوشید که در سال‌های پایانی سلطنت ناصرالدین شاه، عدلیه و سایر تشکیلات دولتی از نظم و نسق بهتری برخوردار بودند (آل داوود، ۱۳۹۷، ۲۱)؛ اما باید واقع‌بین بود و به این علت که در همان سال‌های پایانی سلطنت ناصرالدین شاه، قوانین عرفی هم «کاملاً تحت نفوذ و تحت الشعاع فقه و شرع بود» (بنجامین، ۱۳۶۳، ۱۷۹-۱۷۲)، چنین نظم و نسقی را مصداق امکان‌پذیر شدن تحقق یک نظم مدرن در شکل ایدئال در نظر نگرفت. کم‌نیرو بودن قوانین عرفی و فقدان ضمانت اجرایی برای آن‌ها، سبب می‌شد تمام تلاش‌های دولتمردان ترقی‌خواه، برای ایجاد امکانی حقوقی جهت تأسیس نهادهایی که بتوان به میانجی آن‌ها برابری، آزادی و خودآیینی را محقق کرد، با شکست مواجه شوند. مثلاً آن قبیل قوانینی که در مورد حقوق ملت بر دولت و دولت بر ملت در «کتابچه قانون» یا «سیر ناصری» - که در سال ۱۲۵۳ هجری شمسی به دستور ناصرالدین شاه نوشته شد - آمده است، هیچ‌کدام ضمانت اجرا نیافتند. در

۱. در این جا ذکر این نکته ضروری است که در کنار چنین تأکیدی بر استقلال دوائر و وزارتخانه‌ها از یکدیگر، حق دخالت برای شاه در امور همه دوائر و وزارتخانه‌ها به رسمیت شناخته شده بود.

بخش خاتمه این کتابچه، آن‌جا که نویسنده به بیان حقوق ملت بر دولت پرداخته است، می‌خوانیم: «اولاً هیچ‌یک از مناصب دولتی موروثی نباشد. هر کس به اندازه خدمت و لیاقتی که در دولت تحصیل می‌کند صاحب منصب و درجات می‌شود. پس از آن‌که به استحقاق صاحب درجات و منصب شد، تا تقصیری و خیانتی از او به ظهور نرسد، دولت حق عزل نخواهد داشت. و اشخاصی که در خدمت‌گزاری به دولت پیر شده و از کار افتاده‌اند، باید شأن و احترام آن‌ها محفوظ مانده، نصف مواجب آن‌ها به صیغه مدد معاش در حق آن‌ها برقرار شود» (به نقل از: آل‌داوود، ۱۳۹۷، ۲۱).

این موارد همگی نشان‌دهنده وجود میلی نیرومند در برخی دولتمردان اواخر عصر ناصری برای تدوین نظام حقوقی‌ای است که بتواند امکان تأسیس نهادهای بروکراتیک مدرن را فراهم آورد؛ چراکه در یک نهاد بروکراتیک مدرن، «مناصب موروثی نیست»، «امتیازها مبتنی بر توانایی‌های اکتسابی توزیع می‌شوند» و «کارمند مابه‌ازای مادی کار خود را به‌طور منظم به‌صورت حقوق ثابت و مستمری دوران سالخوردگی دریافت می‌کند» (وبر، ۱۳۸۷، ۲۳۳). اما امروز می‌دانیم هیچ‌کدام از این قوانین، در هیچ‌کدام از نهادهایی که پس از تدوین این قبیل دستورالعمل‌های قانونی ایجاد شدند، به اجرا درنیامدند. شاید یکی از دلایل ممکن نبودن اجرای این قوانین آن باشد که در همان دستورالعمل‌ها، همیشه وجود قوانین و مناصبی که نابرابری‌ها را در دل خود بازتولید می‌کردند به رسمیت شناخته می‌شد. این تعارض تأسیس و تداوم نهادهای حقوقی - بروکراتیک مدرن در ایران را، در عصری که برخی دولتمردان به ضرورت تأسیس چنین نهادهایی برای حل مسئله کسری اقتدار و فقدان تداوم دولت پی برده بودند، ناممکن می‌کرد.

می‌توان دستور مظفرالدین شاه برای تدوین نخستین قانون مدنی ایران در سال ۱۲۷۶ هجری شمسی را از بزنگاه‌هایی به‌شمار آورد که در آن طلیعه ایجاد تحولی حقوقی به قصد امکان‌پذیر شدن تأسیس نهادهای مدرن به چشم می‌خورد. تدوین این قانون احتمالاً به‌دلیل جدیتی بود که حیات مدنی در نتیجه فعالیت برخی انجمن‌ها در آغاز عصر مظفری یافته بود. در این قانون که برگرفته از چند متن حقوقی آمریکایی بود، تنظیم مناسبات عامه مردم هدف قرار گرفته بود (آل‌داوود، ۱۳۹۷، ۴۸)؛ کاری که تا پیش از آن نه بر عهده قوانین عرفی، بلکه بر دوش حقوق شرع بود. تدوین این قانون هرچند مانند دیگر قانون‌های تدوین‌شده در عصر ناصری و مظفری ضمانت اجرا نیافت، ولی تحول مهمی به حیث حقوقی به‌شمار می‌آمد؛ چراکه وجود عرصه خودآیینی بیرون از دربار را به رسمیت می‌شناخت؛ عرصه‌ای که، البته، پیش از تدوین این قانون، به‌واسطه فعالیت انجمن‌های مدنی شکل گرفته بود.

۱. این قانون به دستور مظفرالدین شاه و توسط حسینی‌خان صدرالسلطنه مشهور به حاجی واشنگتن پسر میرزا آقاخان نوری و نخستین سفیرکبیر ایران در ایالات متحده آمریکا در عصر ناصرالدین شاه و احتمالاً از زبان انگلیسی به فارسی ترجمه شده است.

نهادهایی که در این عرصه جدید پدید آمده بودند، با نهادهایی که پیشتر درون دولت و دربار به وجود آمده بودند، تفاوتی ماهوی داشتند. مهم‌ترین تفاوت آن‌ها با نهادهای دولتی و درباری آن بود که فاصله بیشتری تا سلطان در مقام منبع متجسد اقتدار داشتند و از این جهت، امکان بیشتری برایشان فراهم بود تا به نهادهایی خودآیین تبدیل شوند.

جدیت یافتن عرصه عمومی و حیات مدنی، و به رسمیت شناختن آن به حیث حقوقی، گامی مهم در امکان‌پذیر شدن تأسیس نهادهای بروکراتیک مدرن در ایران معاصر به‌خصوص در عرصه آموزش بوده است؛ چراکه مکان اصلی هر نهاد بروکراتیک مدرنی عرصه عمومی یا حیات مدنی است (هابرماس، ۱۳۹۲، ۵۸). تا چنین مکانی پدید نیاید، امکان تأسیس هیچ نهاد بروکراتیک مدرنی فراهم نخواهد شد. دارالفنون نهاد جدیدی بود، ولی دقیقاً به این سبب که مکان اصلی استقرارش عرصه عمومی نبود، نمی‌توانست یک نهاد بروکراتیک مدرن باشد. دارالفنون در آغوش منبع متجسد اقتدار به حیات خود ادامه می‌داد و احتمالاً به همین سبب بود که برخی دولتمردان از آن امید بریده بودند^۱ و پس از کوچ به عرصه‌های بیرون از دربار، به‌ویژه در فاصله سال‌های ۱۲۵۲ تا ۱۲۷۶ هجری شمسی، و رخ دادن برخی تحولات حقوقی، تصمیم گرفته بودند نهادهای آموزشی جدیدی به‌جای آن پدید آورند که با فاصله از سلطان در مقام منبع متجسد اقتدار و تا حد امکان بیرون از حوزه نظارت مستقیم او به حیات خود ادامه دهند.

دوگانه‌ای که نویسندگان نخستین «رساله در حقوق اداری ایران»^۲ میان دوایر بزرگ و دوایر کوچک به وجود آوردند و تلاشی که آن‌ها برای ارزش بخشیدن به کار دوایر کوچک و خودمختاری نسبی آن‌ها از دوایر بزرگ در آن رساله به خرج دادند، نشان می‌دهد ترقی خواهان به حیث حقوقی در جست‌وجوی شرایطی بودند تا بتوان در آن امکان پدید آمدن نهادهایی را فراهم آورد که دور از منبع متجسد اقتدار و در استقلال نسبی از آن به فعالیت بپردازند. اتفاقاً چنین نهادهایی برای نخستین بار در عرصه آموزش پدید آمدند؛ نهادهایی که تفاوت‌های بنیادین با نهادهای آموزشی جدیدی داشتند که ذیل دربار و نزدیک به منبع متجسد اقتدار ایجاد می‌شدند. در این مقاله، به تحلیل تجربه تأسیس انجمن معارف، به‌عنوان یکی از نهادهای آموزشی مدرن در ایران پیش از انقلاب مشروطه، خواهیم پرداخت. این نهاد، به حیث ساختار و عملکرد، تفاوت‌هایی جدی با مدرسه دارالفنون از خود نشان می‌داد و می‌توان آن را

۱. نشانه‌های نامیدنی برخی دولتمردان از دارالفنون را می‌توان در روایت‌هایی یافت که برخی از آن‌ها از افول دارالفنون در آستانه مشروطیت ارائه کرده‌اند. برای نمونه، ر.ک: احتشام‌السلطنه، ۱۳۹۲، ۳۱۶-۳۱۵.

۲. این رساله در سال ۱۲۷۷ شمسی و در فاصله کوتاهی پس از تدوین نخستین قانون مدنی ایران تدوین شد. به نظر می‌رسد تأکید بر دوایر کوچک در برابر دوایر بزرگ و وزارتخانه‌ها در این رساله امکان حقوقی تفکیک و تجزیه قدرت در ایران را فراهم نمود. این رساله به دستور علی‌خان امین‌الدوله، صدراعظم مظفرالدین‌شاه، تدوین شد. او تا پیش از تصدی مقام صدارت عظمی در دربار مظفرالدین‌شاه از فعالان اصلی و حامیان انجمن‌هایی بود که ذکر آن در متن به میان آمد. برای اطلاع از متن کامل رساله فوق‌الذکر، ر.ک: آل‌داوود، ۱۳۹۷، ۵۴۸-۵۱۹.

نمونه منحصر به فردی از یک نهاد آموزشی مدرن در ایران عصر قاجار (پیش از انقلاب مشروطه) به شمار آورد. در ادامه و پس از بحثی نظری درباره ضرورت تحول حقوقی برای امکان پذیر شدن شرایط تأسیس نهادهای مدرن، به بیان این تفاوت‌ها خواهیم پرداخت.

۲. ضرورت تحول حقوقی تأسیس نهادهای مدرن

استقرار و تأسیس نهادهای مدرن نیازمند تحولی حقوقی است؛ چراکه تحقق نظم و ثبات، در معنای بروکراتیک آن، نیازمند وجود قوانینی است که بتوان آن‌ها را به نحوی یکدست و به شکلی برابر در میان همگان اجرا کرد (ویر، ۱۳۸۷، ۲۲۵). فقدان تساوی در برابر قانون، بهره‌گیری مدام از امتیازهای انتسابی در مواجهه با قوانین، و فقدان نهادهایی که بتوانند اجرای برابر قوانین را تضمین کنند، از موانع اساسی ای هستند که همواره بر سر راه تأسیس نهادهای مدرن در ایران وجود داشته‌اند؛ موانعی که بخش بزرگی از دولتمردان، به خصوص در عصر ناصری، به وجود آن‌ها پی برده بودند. ناصرالدین شاه خود از نخستین کسانی بود که در سال‌های پیش از انقلاب مشروطه، ترجمه برخی کتب حقوقی و قانونی را به دولتمردان و مترجمان نزدیک به دربار سفارش داد (آل‌داوود، ۱۳۹۷، ۱۵). گویی او مسئله را دریافته بود و بالاتر از آن می‌دانست پیمودن راه ترقی جز از مجرای یک تحول حقوقی ممکن نیست. تحولات حقوقی در ایران معاصر پیش از انقلاب مشروطه آغاز شد. جلوه پدیداری این آغاز را می‌توان تشکیل وزارت عدلیه در سال ۱۲۳۸ هجری شمسی دانست (آل‌داوود، ۱۳۹۷، ۱۹). پس از آن، اما، این میرزا حسین خان مشیرالدوله (سپهسالار) صدراعظم ناصرالدین شاه بود که پس از تصدی وزارت عدلیه، اوقاف و وظایف در سال ۱۲۴۹ هجری شمسی، به نخستین کسی تبدیل شد که تلاش کرد به طور جدی در نظام حقوقی تحول ایجاد کند (آجودانی، ۱۳۹۸، ۲۲۹). البته، او بیش از آن که معتقد باشد تحول در نظام حقوقی از مجرای تجربه نوعی گسست از سنت ممکن است، معتقد بود بهترین راه برای تحول در نظام حقوقی تغییر تدریجی آن از طریق احیای اصول برابری خواهانه موجود در سنت است. مصداق این اعتقاد او رساله‌ای است که مستشارش در وزارت عدلیه، میرزا یوسف‌خان مستشارالدوله، با نام یک کلمه در سال ۱۲۵۴ هجری شمسی به چاپ رساند (آجودانی، ۱۳۹۸، ۲۵۴). این رساله نخستین متن حقوقی مکتوب به زبان فارسی است^۱ که به معرفی اصول حقوق بشر، بدان شکل که در قانون اساسی فرانسه پس از انقلاب سال ۱۷۸۹ میلادی و اعلامیه حقوق بشر و

۱. سیدعلی آل‌داوود (۱۳۹۷، ۲۵) نخستین متن حقوقی مکتوب به فارسی را «کتابچه قانون» یا «سیر ناصری» معرفی کرده است؛ رساله‌ای که توسط نویسنده‌ای ناشناس در سال ۱۲۵۶ هجری شمسی نوشته شده است. البته، منظور او از متن حقوقی متنی است که در آن مجموعه‌ای قوانین ذکر شده است تا به کار برده شود؛ درحالی که یک کلمه رساله‌ای در بیان ضرورت تحول حقوقی است.

شهروندی فرانسه آمده، پرداخته است. مشیرالدوله مستشار دیگری هم به نام میرزا ملکم خان ناظم الدوله داشت که او هم به همین تغییر تدریجی نظام حقوقی معتقد بود. مراد از تغییر تدریجی نظام حقوقی، در این جا، تلاش برای استخراج قوانین تضمین کننده آزادی و برابری «از دل قرآن مجید، احادیث صحیح و براهین» است. آن ها، البته، آن گونه که فریدون آدمیت گفته است — که نمی توان چندان با آن موافقت داشت — از روی مصلحت اندیشی ترجیح داده بودند به جای گزینش حقوق مدرن و گسست کامل از درک سنتی از قانون، حقوق شرع را به نظام حقوقی جدید تبدیل کنند.^۱

پرسش این جا است که آیا تبدیل حقوق شرع به نظام حقوقی جدید تضمین کننده از میان رفتن نابرابری های منزلتی به عنوان مهم ترین مانع بر سر راه امکان پذیر شدن تأسیس نهادهای مدرن بود یا نبود؟ مناقشه از همان ابتدا، یعنی از همان زمان چاپ رساله یک کلمه، آغاز شد. یک سوی این مناقشه کسانی بودند که به تحول تدریجی نظام حقوقی از طریق استخراج قوانین تضمین کننده آزادی و برابری از دل سنت باور داشتند و سوی دیگر کسانی بودند که به تضاد آشفتنی ناپذیر قوانین سنتی و نظام حقوقی مدرن معتقد بودند و به این نکته اذعان داشتند که فراهم ساختن زمینه ای حقوقی برای بسط آزادی و برابری، تنها از مجرای یک گسست حقوقی ممکن است. چهره بارز گروه دوم، میرزا فتحعلی آخوندزاده بود که مناقشه اش با باورمندان به تحول تدریجی نظام حقوقی را از طریق نقدی کوتاه، ولی به غایت مهم، که بر رساله یک کلمه میرزا یوسف خان مستشارالدوله نوشت آغاز کرد. در این نقد، آخوندزاده در رد امکان تحول تدریجی نظام حقوقی در جهت بسط آزادی و برابری در معنای مدرن آن به شیوه های گوناگون استدلال کرده و در نهایت نتیجه گرفته است که «به خیال شما [مراد مستشارالدوله است] چنان می رسد که گویا به امداد^۲ احکام شریعت، کونستسیون فرانسه را در مشرق زمین مجری می توان داشت؛ حاشا و کلا، بلکه محال و ممتنع است» (آخوندزاده، ۱۳۵۱، ۹۶). آن چه پایه استدلال های آخوندزاده در رد چنین امکانی را بر ساخته، امتیازهایی است که شرع، به این دلیل که شرع اسلام است، به گروه مسلمین اعطا می کند و از گروه غیر مسلم سلب می نماید. پس، از نظر او، در گنه قوانین سنتی، نوعی نابرابری نهادینه شده بود. او این نابرابری نهادینه شده را مانعی اساسی بر سر راه استخراج قوانین جدید از دل سنت می دانست؛ پس معتقد بود که آزادی و برابری در معنای مدرن، و طبیعتاً نظم مدرن، را نمی توان با کمک چنین قوانینی محقق کرد.

۱. فریدون آدمیت اعتقاد داشت مستشارالدوله و میرزا ملکم خان در شمار اندیشمندانی بودند «که به درجات مختلف، به فلسفه حکومت غربی اعتقاد داشتند، به تناقض شریعت با اصول نظام سیاسی اروپایی خوب پی برده بودند و گرایش باطنی آن ها به دولت مشروطه عرفی غربی بود؛ اما، خواه از نظر مصلحت اندیشی سیاسی و خواه از لحاظ واقع بینی و آگاه بودن به نفوذ دیانت در اجتماع، در پیش بردن افکار خود به شریعت متوسل می گشتند و اخبار و احادیثی را که جنبه آزادمنشانه داشت، زیرکانه جاشنی نوشته های خود می زدند» (آدمیت، ۱۳۴۹، ۱۵۴).

۲. به معنای امتداد است.

کسانی که به گسست حقوقی برای تدوین قوانینی معتقد بودند که تضمین کننده رفع نابرابری های منزلتی، بسط آزادی و امکان پذیر شدن تأسیس نهادهای مدرن است، اصولاً میان ماهیت احکام شرعی و قانون، بی آن که بخواهند برای احکام شرعی یا برای قانون ذاتی قائل شوند، تفاوت می گذاشتند و همین تفاوت را مانعی بر سر راه امکان استخراج قوانین تضمین کننده آزادی و برابری از دل احکام شرع قلمداد می کردند. این تفاوت از نظر آن ها چه بود؟ از نظر آن ها، تفاوت پیش گفته به آن باز می گشت که قوانین شرع، بیش از آن که قانون در معنای مدرن باشند، فرمان اند. یعنی، همان گونه که ماکس وبر تصریح کرده است، از جنس «حکم هایی اند که عمدتاً مقید به سنت های مقدس، وحی یا احکام پیامبرانه» اند (وبر، ۱۳۸۷، ۲۴۷). این در حالی است که قانون در معنای مدرن فرمان نیست؛ یعنی مقید به سنت ها، وحی یا احکام پیامبرانه نیست، بلکه کاملاً وابسته به «استنتاج های منطقی و عقلایی» است. قانون در معنای مدرن مجموعه ای از «مقررات قابل محاسبه» و «عقلایی» است و همین قابل محاسبه بودن و عقلایی بودن است که هر نظمی را که ذیل قانون در این معنا سامان یابد به نظمی مدرن، و هر نهادی را که بر آن چنین نظمی حاکم باشد به نهادی مدرن تبدیل می کند. نهادهای مدرن تشکیل دهنده جامعه مدرن اند، یعنی جامعه ای متشکل از اشخاص و نهادهای حقوقی ای که حقوق و وظایفشان مشخص است و همه کنش های پیامد دار آن ها قاعده مند است و به قاعده شکنی ها به شیوه ای قاعده مند کیفر داده می شود. «قانون های صوری چنین جامعه ای مشروعیت خود را از هیچ شخص حقیقی ای نمی گیرند و اگر تشریفات ایجاب کند که شخصی آن ها را امضا نماید، آن شخص در این حال به عنوان شخصیتی حقوقی مطرح است» (نیکفر، ۱۳۸۶، ۱۴). این نکته که مشروعیت قوانین در جامعه مدرن (حقوقی) برآمده از هیچ شخص حقیقی ای نیست، همان عامل بنیادینی است که به کار از بین بردن نابرابری های انتسابی ای که عموماً در نظام های غیرمدرن مبتنی بر نزدیک بودن به یا دور بودن از منبع متجسد قدرت و شخصانی تعیین می گردد می آید. در این معنا، نهادهای مدرن، که بر آن ها نظم بروکراتیک حاکم است، همگی «تابع اصل بدون حب و بغض» اند. تابعیت نهادهای حقوقی - بروکراتیک مدرن از اصل بدون حب و بغض، که پیامد همان قابل محاسبه بودن، عقلایی بودن و غیرشخصانی بودن مشروعیت قانون است، عامل دیگری در رفع نابرابری های منزلتی است. برای ماکس وبر هم، «اعمال مداوم سلطه بروکراتیک [یعنی تلاش برای اجرای بدون کم و کاست قوانین قابل محاسبه و عقلایی] به معنی هم سطح کردن اعتبار منزلتی» (وبر، ۱۳۸۷، ۲۴۶) بود. این به آن معنا است که در نهادهای حقوقی - بروکراتیک مدرن که تأسیسشان از ضرورت های امکان پذیر شدن یک جامعه مدرن است، هر چه نظم تشدید یابد، ارزش نابرابری های انتسابی و منزلتی کاهش پیدا می کند و عموم مردم به شکل پیشینی با هم برابر می شوند. در این معنا، نهادهای حقوقی - بروکراتیک مدرن نهادهایی هستند که برابری و در نهایت آزادی را ممکن می کنند.

نشان دادن منطق حاکم بر قوانینی که امکان تأسیس نهادهای جدید متولی امر آموزش را در سال‌های پیش از انقلاب مشروطه فراهم آورد، برای تشخیص نهادهای آموزشی مدرن از غیرمدرن در آن دوران ضروری است. باید پذیرفت تأسیس نهادهای جدید آموزشی در ایران در مقام نهادهای مدرن نیازمند رخ دادن شکل خاصی از تحول حقوقی بود؛ تحولی که از آن در این بخش به گسست حقوقی یاد شد. با در نظر گرفتن ضرورت رخ دادن این گسست در جهت امکان‌پذیر شدن تأسیس نهادهای مدرن آموزشی در ایران، در بخش بعد، به ارزیابی تجربه تأسیس انجمن معارف خواهیم پرداخت؛ انجمنی که متضاد با دارالفنون در زمانه‌ای تأسیس شد که برخی تحولات حقوقی ممکن‌ساز تأسیس نهادهای مدرن در ایران رخ داده بود. نشان خواهیم داد که این انجمن، متفاوت با نهادهای آموزشی جدید دیگر در ایران پیش از سال‌های انقلاب مشروطه، توانست از ظرفیت‌های تحولات حقوقی پیش‌آمده در آغاز عصر مظفری بهره بگیرد و در مقام نهادی مدرن در عرصه آموزش تأسیس شود.

۳. تجربه تأسیس و فروپاشی انجمن معارف

تلاش‌هایی که پس از راه‌اندازی دارالفنون تا پیش از انقلاب مشروطه برای تأسیس مدارس جدید در ایران صورت گرفت، همگی به دو دسته تقسیم‌پذیر هستند: نخست، تلاش‌هایی که به تأسیس مدارس انجامید که ذیل دربار بودند؛ یعنی، به آن معنا که بیشتر از آن مراد کردیم، نهادهایی در آغوش منبع متجسد اقتدار به شمار می‌آمدند و به همین علت نمی‌توانستند شرط نخستین یک نهاد حقوقی - بروکراتیک مدرن، یعنی خودآیینی و خودمختاری، را برآورده سازند؛ دوم، تلاش‌هایی که به تأسیس مدارس انجامید که بیرون از حوزه اقتدار دربار بودند؛ یعنی، درون عرصه تازه‌شکل‌گرفته عمومی‌ای پدید آمدند که به‌واسطه فعالیت برخی انجمن‌های شهری در انتهای عصر ناصری و ابتدای عصر مظفری ایجاد شده بود. یکی از مهم‌ترین انجمن‌های شهری که فعالیت اصلی‌اش حمایت از تأسیس مدارس نوع دوم، یعنی مدارس ملتی جدید،^۱ بود انجمن «تأسیس مکاتب ملیه ایران» نام داشت که در سال ۱۲۷۶ هجری شمسی با حمایت علی‌خان امین‌الدوله، صدراعظم مظفرالدین‌شاه، و به همت «احتشام‌السلطنه، میرزا کریم‌خان سوادکوهی سردارمکرم، سیدیحیی دولت‌آبادی، جعفرقلی‌خان نیرالملک، محمودخان مفتاح‌الملک و چند تن دیگر از رجال ترقی‌خواه» به راه افتاد و کمی بعد از تأسیس، به نام «انجمن معارف» مشهور شد (انوار، ۱۹۸۶، ۸۶). این انجمن در ابتدا اسباب توسعه

۱. ذکر این نکته لازم است که تا پیش از سال ۱۲۷۵ شمسی، مراد از مدارس ملتی مدرسه‌های علوم دینی و فقهی بود. مدارس ملتی جدید، در حقیقت، مدارس بودند که بیرون از حوزه دربار به آموزش‌های غیردینی و غیرفقهی به عموم مردم می‌پرداختند. در این معنا، مدارس ملتی جدید عموم مردم را، که تا پیش از آن تحت تربیت مدرسه‌های علوم دینی و فقهی بودند، هدف قرار می‌دادند.

مدرسه رشديه را، که مورد حمايت على خان امين الدوله بود، فراهم آورد و به تاسيس شعبه‌اي از آن مدرسه در تهران ياري رساند و پس از آن، مدرسي چون مدرسه ابتدائيه علميه، شرف، افتتاحيه و کچه غريبان را تاسيس نمود (ميرانصاري، ۱۳۸۰، ۳۱۵).

تفاوت مدارس ملتي جديد با مدارس دولتي‌اي چون دارالفنون آن بود که در حقيقت جاي فعاليت مدارس ملتي قديمي، يعني مدارس مذهبي يا همان حوزه‌هاي علميه، را در تربيت عوام اشغال کرده بودند؛^۱ با اين توضيح که هدفشان ديگر ارائه آموزش‌هاي مذهبي نبود، بلکه بيشتر آموزش‌هاي ارائه مي‌دادند که به باسواد شدن عموم مردم در معنای جديد مي‌انجاميد. همين باسواد شدن عموم مردم در معنای جديد حساسيت‌هاي بسياري هم در ميان درباريان و هم در ميان متوليان مدارس ملتي قديمي نسبت به مدارس ملتي جديد ايجاد کرد. ميرزا حسن تبريزي (رشديه)، مؤسس مدارس رشديه که مدتي تحت حمايت انجمن معارف بود، درباره نظر يکي از آن متوليان پيرامون عملکرد مدرسه رشديه مي‌گويد: «يکي از آقايمان که مقامش عالي‌تر از لياقتش است خودداري نتوانست. گفت اگر اين مدارس تعميم يابد، يعني همه مدارس مثل اين مدارس باشد، بعد از ده سال، يک نفر بيسواد پيدا نمي‌شود. آن وقت رونق بازار ما به چه اندازه خواهد شد؟ معلوم است، علما که از حرمت افتادند، اسلام از رونق مي‌افتد. تا مدارس در اروپا به اين درجه نرسيده بود، اسلام نصاري را اميدي بود. مدارس که ترقي کرد، دين از رونق افتاد. نصاري بي دين شدند» (آجوداني، ۱۳۹۸، ۲۶۶).

مقاومت در برابر دسترسي عموم مردم به سواد بيشتر نشان‌دهنده تلاش براي حفظ امتيازهاي قديمي است.^۲ چنين مقاومتي در متوليان مدرسه دارالفنون نيز وجود داشت. دارالفنون مدرسه‌اي نبود که همگان اجازه داشته باشند در آن به تحصيل پردازند. مدرسه، اگر نهادي حقوقي - بروکراتيک باشد، بايد همگان به شکل برابر و بدون توجه به مراتب و امتيازهاي پيشيني و انتسابي به آن دسترسي داشته باشند. در اين معنا، يکي از اهداف انجمن معارف تلاش براي همگاني کردن آموزش بود (انوار، ۱۹۸۶، ۸۶)؛ چيزي که در رساله يک کلمه مستشارالدوله هم، از آن به عنوان «يکي از حقوق عامه» و «الزام امور و اقدام و ظايف» ياد شده بود (مستشارالدوله، ۱۳۹۲، ۶۴).

انجمن معارف، براي آن که بتواند آموزش همگاني در معنای مدرن را امکان‌پذير کند، نيازمند منابع مالي بود؛ منابعي که نبايد آن‌ها را از دربار تأمين کرد، چراکه کمک جستن از دربار به معنای

۱. اين نکته که اين مدارس جديد جاي مدارس ملتي قديمي، يعني حوزه‌هاي علميه در مقام نهادهاي پيشامدرن، را در آموزش به عموم مردم اشغال کرده بودند، براساس تعريف بلومبرگ از سکولاريزاسيون، به اين معنا است که مي‌توان اين نهادهاي جديد را با طيب خاطر نهادهاي سکولار دانست. ر.ک: بلومبرگ، ۱۹۸۵: ۱۹-۱۱.

۲. اين مقاومت تنها مقاومت در برابر دسترسي عموم به سواد نبود، بلکه اصولاً تبعيض در تمام عرصه‌ها وجود داشت و اجازه نمي‌داد امکانات در دسترس عموم مردم قرار گيرد. ر.ک: فراستخواه، ۱۴۰۲.

نزدیک شدن به منبع متجسد اقتدار و ناممکن شدن حفظ خودآیینی و عقیم ماندن تلاش برای همگانی کردن آموزش بود.^۱ از این رو، برای گذران امور مدارس جدیدی که بنیان نهاده بود، به جمع‌آوری اعانه از مردم پرداخت. مؤسسان انجمن معارف، به‌عنوان یک انجمن مدنی، دریافته بودند که وابستگی به کمک‌های مالی دربار امکان تبدیل شدن نهادهای آموزشی آن‌ها به نهادهای مدرن را، که تنها ابزار نیل به خودآیینی و برابری به شمار می‌آمدند، از میان می‌برد. ایجاد چنین درکی نقطه عطف مهمی در تاریخ شکل‌گیری نهادهای مدرن آموزشی در ایران معاصر است.^۲ سازمانی که انجمن معارف برای دریافت و نظم‌بخشی به اعانه‌های مردمی ترتیب داد چیزی شبیه به «شرکت‌های بزرگ جدیدی» بود که ماکس وبر آن‌ها و درآمدهایی که از «سودهای خصوصی» به دست می‌آوردند را از پیش شرط‌های شکل‌گیری و تداوم نهادهای بروکراتیک مدرن برشمرده است (ویر، ۱۳۸۷، ۲۳۹). در جامعه‌شناسی نهادهای مدرنی که وبر بنیان گذاشت، تنها با دسترسی به منابع مالی‌ای شبیه به سرمایه‌های در گردش شرکت‌های بزرگ خصوصی است که می‌توان نهادهای بروکراتیک مدرن را پدید آورد؛ کاری که انجمن معارف تلاش کرد آن را به انجام رساند.

زرگری‌نژاد و همکاران در جلد نخست تاریخ دانشگاه تهران، شکل‌گیری چنین سازمانی را این‌گونه روایت کرده‌اند: «هنوز شش ماه از پایه‌گذاری این مدارس [مدارس وابسته به انجمن معارف] نگذشته بود که شمار شاگردان آن‌ها به بیش از سه‌هزار نفر رسید. چنین استقبالی سبب شد تا بنیان انجمن معارف، که برای تهیه مخارج مدارس با مشکلاتی جدی روبه‌رو بودند، به گردآوری اعانه از مردم روی آورند. پس از استمداد انجمن معارف از مردم، چون گروه‌های فراوانی از سراسر کشور به یاری انجمن شتافتند، احتشام‌السلطنه که ریاست انجمن را بر عهده داشت، برای تحکیم اساس انجمن و سهیم کردن عامه مردم در بسط معارف و توسعه مدارس، طرح تأسیس و تشکیل شرکت عمومی معارف را مطرح کرد و از مردم خواست تا با عضویت در انجمن معارف و خرید سهام، گام‌هایی منظم در جهت حصول به مقصود بردارند» (زرگری‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۸، ۷۲).

امکان حقوقی‌ای که در اواخر عصر ناصری و اوایل عصر مظفری برای تأسیس نهادهای بروکراتیک مدرن در ایران ایجاد شد، تنها در صورتی تحقق عینی می‌یافت که شرایط برای پیدایش

۱. ذکر این نکته لازم است که در بدو تأسیس انجمن معارف، مظفرالدین شاه مبلغ دو هزار تومان و علی‌خان امین‌الدوله مبلغ دوازده هزار تومان به انجمن معارف کمک کردند. پس از آن، احتشام‌السلطنه، به‌عنوان رئیس انجمن معارف، از پذیرش کمک‌های درباری سر باز می‌زد (انوار، ۱۹۸۶، ۸۷).

۲. احتشام‌السلطنه، مؤسس و نخستین رئیس انجمن معارف، همواره مایل بود انجمن را خارج از کنترل مستقیم دولت نگه دارد. یحیی دولت‌آبادی (۱۳۶۱: ۱۸۸) به این نکته اشاره کرده است که احتشام‌السلطنه، در همان آغاز تأسیس انجمن، نام نیرالملک را - که در زمان تأسیس انجمن معارف وزیر علوم بود - از فهرست اعضای اولیه انجمن معارف کنار گذاشت. البته، نام او با اصرار علی‌خان امین‌الدوله به فهرست مذکور اضافه شد.

منابع مالی جدید، یعنی منابعی که از پول برآمده از اقتصاد پولی تغذیه می‌کردند، نه پولی که درون چرخه‌های سنتی گردش در ایران وجود داشت، فراهم می‌آمد.^۱ «بنابر تجارب تاریخی، ساختارهای بروکراتیک مدرن، بدون اقتصاد پولی، بسیار بعید است که بتوانند از تغییرات درونی بنیادین، یا در واقع تبدیل شدن به ساختارهای دیگر، به دور بمانند» (ویر، ۱۳۸۷، ۲۳۵). مؤسسان انجمن معارف، به‌ویژه احتشام السلطنه، دقیقاً به دلیل جلوگیری از تغییرات درونی بنیادین یا تبدیل شدن به ساختارهای دیگر (ساختارهای غیربروکراتیک و غیرمدرن) بود که تلاش می‌کردند منابع مالی جدیدی برای تداوم نهاد تازه تأسیس خود خلق کنند و احتمالاً به دلیل همین تلاش برای خلق منابع مالی جدید، با تهدیدات بی‌شمار متولیان ساختارهای غیربروکراتیک و غیرمدرن روبه‌رو شدند. «درحالی‌که استقبال وسیع مردم از خرید اوراق سهام و توفیق انجمن در تشکیل کلاس اکابر و انتشار اولین روزنامه روزانه ملی، امیدهایی جدی برای موفقیت‌های بیشتر انجمن معارف ایجاد کرده بود، کارشکنی‌های مفتاح‌الملک^۲ نخستین زمینه نفاق دائمی میان اعضای انجمن را فراهم کرد و به امین‌السلطان، صدراعظمی که پس از سقوط امین‌الدوله بار دیگر به قدرت رسیده بود، فرصت داد تا در جهت انحلال کامل انجمن گام بردارد» (زرگری‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۸، ۷۲).

به نظر می‌رسد آن چه دربار را، به‌عنوان ساختاری غیربروکراتیک و غیرمدرن، نسبت به انجمن معارف بدبین کرد موفقیت بی‌سابقه این انجمن در فراهم کردن منابع مالی‌ای بود که می‌توانست برای نخستین بار امکان حقوقی تأسیس نهادهای خودآیین در عرصه آموزش را به‌شکل واقعی محقق کند. نهادهای حقوقی - بروکراتیک مدرن، دقیقاً به دلیل خودآیینی‌شان، تهدیدی همیشگی برای ساختارهایی هستند که حل مسائل و بحران‌ها را تنها از مجرای احیای اقتداری متجسد ممکن می‌دانند. ساختارهای غیربروکراتیک غیرمدرن از هرگونه تفکیک و تجزیه قدرت که نتیجه منطقی استقرار نهادهای بروکراتیک مدرن است واهمه دارند.

موفقیت انجمن معارف سبب شد احتشام السلطنه از نیرالملک، وزیر علوم وقت، درخواست کند دربار دارالفنون را به انجمن معارف واگذار نماید (دولت‌آبادی، ۱۳۶۱، ۲۳۹). اگر ایده انتقال دارالفنون به انجمن معارف، که تشکلی بیرون از عرصه نظارت مستقیم دربار بود، محقق شده بود، آموزش عالی در ایران بسیار پیشتر از سال‌های برآمدن دولت‌های ترقی‌خواه در عصر پهلوی اول

۱. برای توضیح این‌که چرا وجود اقتصاد پولی شرط ضروری تأسیس نهادهای آموزشی مدرن در مقام نهادهای حقوقی - بروکراتیک است، ر.ک: صمیم، ۱۳۹۶، ۸۶-۷۷.

۲. محمود مفتاح‌الملک مازندرانی از اعضای مؤسس انجمن معارف بود. بعدها معلوم شد رویکردش به مسائل تربیتی تفاوت‌های جدی‌ای با رویکرد برخی رجال ترقی‌خواه حاضر در انجمن داشته است. از آثار مهم او کتاب منتهی الطفالی است که او در آن تلاش کرده حکایات پندآموز مثنوی مولوی را برای کودکان و نوجوانان بازنویسی کند. برای درک تفاوت‌های عمیق اندیشه‌های او در زمینه تربیتی با دیگر مؤسسان انجمن معارف، ر.ک: موحدی و تیموری، ۱۳۹۶.

می‌توانست خودآیینی را، که ویژگی اصلی هر نهاد حقوقی - بروکراتیک مدرن است، تجربه کند. رد چنین درخواستی توسط دربار نشان داد شرایط در آن زمان برای تأسیس یک نهاد حقوقی - بروکراتیک مدرن در عرصه آموزش عالی به شکل تام و تمام فراهم نبود. جالب این جا است که همین درخواست بدینی دربار نسبت به انجمن معارف را بیشتر کرد. پس از این درخواست، احتشام السلطنه را به توطئه علیه سلطنت محکوم کردند و بساط انجمن معارف را به دستور مظفرالدین شاه برچیدند: «در چنین شرایطی بود^۱ که مفتاح الملک، که اینک وزیر علوم را نیز در دشمنی خود با احتشام السلطنه همراه تر از قبل می‌دید، عریضه‌ای با مهر انجمن و امضای عده‌ای از مخالفان احتشام السلطنه به شاه نوشت و مدعی شد که رئیس انجمن و متحدان او به اقدام علیه استقلال^۲ سلطنت استغال دارند. امین السلطان که به علت دشمنی ریشه‌دار با هر نوع ترقی خواهی و معارف پروری، اینک فرصت مطلوبی را پیش روی خود می‌دید تا مقدمات انحلال انجمن معارف را فراهم کند، بی‌درنگ گزارش مفتاح الملک را به عرض شاه رساند و مظفرالدین شاه نیز با صدور عریضه‌ای، احتشام السلطنه را از ریاست انجمن برکنار کرد و به حکومت کردستان فرستاد و سپس اداره و سرپرستی انجمن و تمام مدارس ملی را به وزیر علوم سپرد. چون پس از تبعید محترمانه احتشام السلطنه و واگذار شدن امور انجمن به مفتاح الملک [به‌عنوان نماینده دربار] وی نتوانست انجمن جدیدی را که در محرم سال ۱۳۱۹ق [اردیبهشت ۱۲۸۰ش] با اجازه دولت تشکیل داده بود اداره کند، بنابراین می‌توان گفت انجمن معارف در عمل به سال ۱۳۱۸ق [۱۲۷۹ش] منحل شد». (دولت‌آبادی، ۱۳۶۱، ۲۸۲).

درخواست انتقال دارالفنون به انجمن معارف از این جهت مناقشه‌برانگیز بود که خواست برخی رجال ترقی خواه جهت تجزیه و تفکیک قدرت سلطان از طریق تأسیس نهادهایی در عرصه عمومی را آشکار می‌کرد. بنابراین، طرفداران احیای قدرت مطلق سلطان به‌درستی چنین درخواستی را اقدام علیه استقلال سلطنت تفسیر کرده بودند. وجود هر نهاد خودآیینی تهدیدی جدی برای استقلال سلطنت در اِعمال قدرت مطلقه‌اش به شمار می‌آمد. نکته مهم دیگری که در این جا باید به آن اشاره کرد این است که برخلاف تفسیر یحیی دولت‌آبادی در خاطراتش، دربار انجمن معارف را منحل نکرد، بلکه آن را تصرف کرد و از این طریق، ساختار مدرنش را به لحاظ درونی با تغییراتی بنیادین مواجه ساخت. یعنی، آن را به ساختار دیگری، ساختاری غیربروکراتیک و غیرمدرن، تبدیل نمود. انجمن معارف، به‌عنوان نمونه‌ای از یک نهاد ابتدایی حقوقی - بروکراتیک و مدرن، هنوز آن میزان نیرومند نشده بود که خود را در برابر «تغییرات درونی بنیادین یا در واقع تبدیل شدن به ساختارهای دیگر» (وبر، ۱۳۸۷، ۲۳۵)

۱. مراد شرایطی است که پس از درخواست انتقال دارالفنون به انجمن معارف ایجاد شده بود.
 ۲. تأکید از نگارنده است.

محافظت کند. به پیروی از ماکس وبر، دلیل این ضعف را می‌توان در فقدان شبکه نیرومندی از یک اقتصاد پولی جست‌وجو کرد. انجمن معارف، که خود برپایه یک امکان حقوقی (تدوین و اجرای نیم‌بند نخستین قانون مدنی ایران) پدید آمده بود، نتوانست تداومش را از طریق راه‌اندازی شرکت عمومی معارف و خلق منابع مالی جدیدی که این شرکت به ارمغان آورده بود تضمین کند. باز برخلاف توصیف‌هایی که تاریخ‌نگاران و خاطره‌نویسان از موفقیت‌های مالی این شرکت در جمع‌آوری اعانه و فروش سهام ارائه کرده‌اند، باید اذعان نمود که احتمالاً آن منابع مالی جدید آن‌قدر نبود که بتواند نهاد نوپای انجمن را در برابر حملات ساختارهای غیر بروکراتیک و غیر مدرن به آن مصون بدارد. در اعصار بعد، یعنی دوره پهلوی اول، دولتمردان ترقی‌خواه فقدان امکان استقرار شبکه نیرومندی از یک اقتصاد پولی را با استقرار یک نظام مستحکم مالیاتی تا حدی جبران کردند و شرایط را برای تأسیس و تداوم برخی نهادهای حقوقی - بروکراتیک مدرن فراهم نمودند.

همان‌طور که آمد، دربار انجمن معارف را به تصرف خود درآورد و از این طریق، ساختار بروکراتیک و مدرن آن را به ساختاری غیر بروکراتیک و غیر مدرن تبدیل نمود. تصاحب ساختارهای بروکراتیک مدرن توسط ساختارهای دیگر، بیشتر به دلیل کارایی‌ای است که آن ساختارهای بروکراتیک مدرن در دوران حیاتشان از خود نشان داده‌اند. کارگزاران ساختارهای غیر بروکراتیک و غیر مدرن تصور می‌کنند می‌توانند بی‌آن‌که ویژگی‌های بنیادین ساختارهای بروکراتیک مدرن همچون خودآیینی یا بی‌ارزش شدن نابرابری‌های انتسابی را بپذیرند، از کارایی آن‌ها بهره بگیرند. در اردیبهشت ۱۲۸۰ هجری شمسی، دربار انجمن معارف را مجدداً، این بار به‌عنوان مجموعه‌ای از مجموعه‌های وزارت علوم دربار مظفرالدین شاه، راه‌اندازی کرد (انوار، ۱۹۸۶، ۸۸). انگیزه این راه‌اندازی مجدد «گام‌های چشمگیری» عنوان شد که انجمن معارف در دوران حیات خود برداشته بود (زرگری‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۸، ۷۴)؛ غافل از آن‌که آن «گام‌های چشمگیر» - که احتمالاً منظور همان کارایی انجمن در راه‌اندازی مدارس ملتی جدید بود - ناشی از خودآیینی‌ای بود که در نتیجه دوری از منبع متجسد اقتدار حاصل شده بود. انجمن این بار در خانه وزیر علوم و با هیئت مؤسسی متشکل از وزیر، فرزندش رضاقلی خان، مخبرالسلطنه، مشیرالملک و یحیی دولت‌آبادی آغاز به کار کرد (انوار، ۱۹۸۶، ۸۸). کمی بعد، انجمن دوم با دستور امین‌السلطان به شورای عالی دولتی معارف تبدیل شد و بعدتر، از دل آن و با مجوز شاه، وزارت معارف تأسیس گردید.

تبدیل انجمن [ملتی] معارف، که منابع مالی مورد نیازش را با شیوه‌ای منحصر به فرد تأمین می‌نمود، به شورای عالی دولتی معارف و بعد وزارت معارف، که زیر نظر مستقیم منبع متجسد اقتدار به فعالیت می‌پرداخت، حداقل از منظر جامعه‌شناختی، تغییر بنیادین یک نهاد حقوقی - بروکراتیک

مدرن به یک نهاد غیرحقوقی غیربروکراتیک غیرمدرن بود. هرچند شورای عالی دولتی معارف و وزارت معارف، به خصوص پس از انقلاب مشروطه، قوانین و دستورالعمل‌هایی برای آموزش ابتدایی، متوسطه و عالی تدوین کردند، اما به دلایلی که برشمرده شد، نمی‌توان نهادهایی را که از دل آن قوانین و دستورالعمل‌ها برآمدند نهادهایی حقوقی - بروکراتیک و مدرن قلمداد کرد.

همان‌طور که آمد، احتشام‌السلطنه درخواست کرده بود دارالفنون به انجمن ملتی معارف بپیوندد و به نهادی خودآیین تبدیل شود؛ اما در نهایت این انجمن ملتی معارف بود که با تبدیل شدن به شورای عالی معارف، به دارالفنون، به‌مثابه نهادی درباری و غیرخودآیین، پیوست.^۱ این سرنوشت بسیاری از تلاش‌های مدنی برای ایجاد نهادهایی مدرن بیرون از حوزه اقتدار دربار در عصر قاجار بود. انجمن معارف، پس از تغییرات بنیادین و تبدیل شدن به یک نهاد درباری، جلساتش را در کتابخانه قدیمی دارالفنون برگزار کرد؛ جلساتی که احتشام‌السلطنه، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین بنیانگذاران انجمن معارف، هیچ‌گاه به آن‌ها دعوت نشد. پرسش بسیار مهمی که در این جا می‌توان طرح نمود این است که اگر شورای عالی معارف همان مقاصد انجمن ملتی معارف را اجرا می‌نمود، چرا مؤسس آن، یعنی احتشام‌السلطنه، عوض آن‌که به جلسات شورا دعوت شود تا تجربیاتش را در خدمت اعتلای شورای عالی دولتی معارف قرار دهد، به‌شکلی محترمانه تبعید شد؟ پاسخ ساده است؛ چون او کسی بود که هدف اصلی تأسیس انجمن معارف را خودآیینی و استقلالش از نهاد دربار می‌دانست و آگاه بود که دستیابی به آموزش‌های جدید، چه در سطح ابتدایی و چه در سطح عالی، جز به میانجی نهادهای مدرن ممکن نیست.

علی‌رغم این همه تمهیدی که برای اداره منظم شورای عالی دولتی معارف اندیشیده شده بود، به اعتراف تاریخ‌نگاران و خاطره‌نویسان، این شورای عالی دولتی، «جز اقداماتی محدود در تنظیم و ترتیب مدارس، کار عمده‌ای انجام نداد» (زرگری‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۸، ۷۷). تاریخ‌نگاران ایرانی این ناکامی شورای عالی دولتی معارف را به مخالفت‌های باطنی امین‌السلطان و بدسگالی او نسبت داده‌اند. اما، این ناکامی و ناکارایی را نه برآمده از انگیزه‌های یک فرد مشخص، بلکه پیامد طبیعی نظم غیربروکراتیک و غیرمدرنی می‌دانیم که بر شورای عالی دولتی معارف حاکم بود و، برعکس، موفقیت و کارایی انجمن [ملتی] معارف را، که تاریخ‌نگاران خود از آن با صفت «چشمگیر» یاد کرده‌اند، پیامد منطقی استقرار اولیه نظمی بروکراتیک و مدرن بر آن انجمن می‌دانیم؛ نظمی که اگر بر تمام نهادهای آموزشی ایران در آن عصر حاکم شده بود، زمینه تحقق آرزوی دیرینه دولتمردان ترقی‌خواه، یعنی تحقق آزادی و برابری در عین دستیابی به کارایی فنی در بهینه‌ترین صورت، را فراهم می‌نمود.

۱. دارالفنون را در آن زمان رضاقلی خان پسر نیرالملک، وزیر علوم، اداره می‌کرد. نیرالملک نیز به‌عنوان وزیر علوم رئیس شورای عالی معارف بود.

۴. نتیجه‌گیری

پرسشی که این مقاله با آن آغاز شد این بود که آیا می‌توان تمام مدارس جدیدی را که در ایران پیش از انقلاب مشروطه - عصر ناصری و عصر مظفّری - تأسیس شد از مصادیق نهادهای آموزشی مدرن به شمار آورد؟ پژوهشگران بسیاری بوده‌اند که تأسیس این نهادهای جدید آموزشی در سال‌های پیش از انقلاب مشروطه را از مصادیق تلاش برای تأسیس نهادهای مدرن آموزشی در ایران معاصر قلمداد کرده‌اند. به طور مثال، بسیاری دارالفنون را، که به فرمان ناصرالدین شاه قاجار و به همت میرزا تقی خان امیرکبیر تأسیس شد، یک نهاد مدرن در عرصه آموزش دانسته‌اند. در این مقاله، با یاری جست‌وجوی برخی مفاهیم نظری موجود در جامعه‌شناسی پیدایش و تکوین نهادهای مدرن، تلاش کردیم نشان دهیم که امکان پذیر شدن تأسیس نهادهای مدرن به طور عام و تأسیس نهادهای مدرن آموزشی به طور خاص، نیازمند پدید آمدن برخی تحولات حقوقی است. آغاز این‌گونه تحولات حقوقی در ایران پیش از انقلاب مشروطه، به یازده سال پس از راه‌اندازی مدرسه دارالفنون بازمی‌گردد. بنابراین، نمی‌توان دارالفنون را، که تأسیسش در زمانه‌ای به وقوع پیوست که شرایط حقوقی تأسیس نهادهای مدرن در ایران فراهم نشده بود، مصداق یک نهاد آموزشی مدرن قلمداد کرد.

کتابچه دستورالعمل دیوانخانه عدلیه اعظم، که یازده سال پس از تأسیس دارالفنون تدوین شد، متنی حقوقی است که در آن می‌توان نخستین تلاش‌ها برای ارائه درکی مدرن از مفهوم برابری را مشاهده کرد. تعمیم و ترویج درک مدرن از مفهوم برابری، پیش‌زمینه فراهم شدن شرایط تأسیس نهادهای مدرن است. پدید آمدن امکان حقوقی برابری همگان فارغ از امتیازهای انتسابی، از ضرورت‌های تأسیس نهادهای مدرن در مقام نهادهایی حقوقی - بروکراتیک به شمار می‌آید. این‌گونه نهادها خدمات را در اختیار همه اقشار، فارغ از امتیازهایی که آن‌ها از پیش با خود به همراه دارند، قرار می‌دهند. همه می‌دانیم که دارالفنون نهادی نبود که خدمات آموزشی‌اش را در این معنا در اختیار همگان قرار دهد؛ پس نمی‌توانست در مقام نهادی مدرن در عرصه آموزش نقش ایفا کند. در کتابچه مذکور، همچنین، بر استقلال وزارتخانه‌ها از یکدیگر تأکید شده بود. این تأکید را نیز می‌توان آغاز ایجاد امکان حقوقی دیگری برای تأسیس نهادهای مدرن در ایران معاصر در نظر آورد. استقلال وزارتخانه‌ها از یکدیگر یادآور مفهوم بنیادین خودآیینی است که تعمیم و ترویج آن شرط ضروری دیگری برای تأسیس نهادهای مدرن به شمار می‌آید. نهادهای آموزشی مدرن نهادهایی هستند که به‌شکلی خودآیین اداره می‌شوند و در این معنا، مثلاً، تابع فرمان اقتدار هیچ منبع متجسّدی بیرون از ساختار خود نیستند. در این مقاله، برخلاف نظر برخی تاریخ‌نگاران، تدوین متن‌هایی شبیه به «کتابچه دستورالعمل دیوانخانه عدلیه اعظم» گامی مؤثر در ایجاد امکانی حقوقی برای تحول ساختارها و نهادهای اجتماعی به‌سوی ساختارها و نهادهای مدرن به شمار آمد. پس از کتابچه مورد بحث، چندین متن حقوقی

دیگر در سال‌های پیش از انقلاب مشروطه به نگارش درآمدند که در همه آن‌ها می‌توان تلاش‌هایی برای ارائه برداشت‌هایی نوین از مفاهیم حقوقی مدرن را، که ضروری تشکیل ساختارها و نهادهای مدرن‌اند، تشخیص داد. یکی از مهم‌ترین متن‌های حقوقی تدوین شده که آن را در این مقاله به‌مثابه نقطه عطفی در امکان‌پذیر شدن تأسیس نهادهای مدرن در ایران پیش از انقلاب مشروطه در نظر آوردیم، «رساله در حقوق اداری ایران» است که به دستور مظفرالدین شاه و با همت علی‌خان امین‌الدوله در ابتدای عصر مظفری به نگارش درآمد. نگارش این رساله درک مدرن از مفاهیمی چون برابری و خودآیینی را در میان کارگزاران متجدد دربار مظفرالدین شاه تعمیق بخشید. این تعمیق درک از مفاهیم مدرن، در کنار امکان عملی‌ای که برای تأسیس نهادهای مدرن در عرصه تازه‌ظهور یافته مدنی در ابتدای عصر مظفرالدین شاه پدید آمده بود، سبب شد در این دوران نخستین نهادهای مدرن در عرصه آموزش در ایران معاصر پدید آیند. یکی از منحصر به‌فردترین نمونه‌های این قبیل نهادها، که در این مقاله تلاش شد تجربه تأسیسش روایت شود، انجمن معارف بود که با حمایت علی‌خان امین‌الدوله و تلاش‌های احتشام‌السلطنه و برخی دیگر از رجال ترقی‌خواه عصر مذکور در سال ۱۲۷۶ شمسی تأسیس شد. تجربه تأسیس و فعالیت این انجمن در دوره سه‌ساله نخستش نشان می‌دهد دغدغه مؤسسان آن، به‌ویژه احتشام‌السلطنه، این بود که این نهاد چونان نهادی مدرن به فعالیت در عرصه آموزش بپردازد. کوشش‌های احتشام‌السلطنه در تأمین مالی انجمن به شیوه نهادهای مدرن، که با تأسیس شرکتی خصوصی و اهتمام او در جدایی انجمن از دربار محقق شد، همگی نشان‌دهنده آن است که انجمن معارف نمونه منحصر به‌فرد یک نهاد مدرن آموزشی در ایران پیش از انقلاب مشروطه است. هرچند اختلافات پدیدآمده در نحوه اداره انجمن در نهایت به فروپاشی آن یا به بیان بهتر به تبدیل آن به شورای [دولتی] معارف انجامید، ولی تجربه تأسیس و فعالیت این انجمن نشان داد اگر نهادهای آموزشی جدید پدیدآمده پیش از انقلاب مشروطه خود را مبتنی بر معیارهای حاکم بر ساختارها و نهادهای مدرن سامان می‌دادند، می‌توانستند به نهادهایی کارا و اثرگذار تبدیل شوند. البته، روایت تجربه تأسیس و فروپاشی این نهاد مدرن چیز دیگری را نیز نشان داد و آن این‌که مسائل و موانع موجود بر سر راه تداوم نهادهای مدرن در عرصه آموزش در ایران بسیار نیرومندند. یکی از این موانع، که در مقاله به آن اشاره شد، فقدان اقتصاد پولی یا پول به سرمایه تبدیل شده در نظام گردش مالی است. همان‌گونه که ماکس وبر نیز اشاره کرده بود، وجود چنین اقتصادی می‌توانست تضمین‌کننده خودآیینی و در نهایت تداوم نهادهایی چون انجمن معارف باشد.

۵. تعارض منافع

هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است.

منابع

- آجودانی، ماشالله (۱۳۹۸). مشروطه ایرانی. تهران: اختران.
- آخوندزاده، میرزافتحعلی (۱۳۵۱). مقالات (گردآورنده: باقر مؤمنی). تهران: آوا.
- آدمیت، فریدون (۱۳۴۹). اندیشه‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده. تهران: خوارزمی.
- آل‌داوود، سیدعلی (۱۳۹۷). نخستین کوشش‌های قانون‌گذاری در ایران. تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.
- احتشام‌السلطنه، محمود (۱۳۹۲). خاطرات احتشام‌السلطنه (به‌کوشش: سیدمحمد مهدی موسوی). تهران: زوار.
- اقبال آشتیانی، عباس (۱۴۰۰). میرزا تقی‌خان امیرکبیر (چاپ چهارم). تهران: نگاه معاصر.
- امانت، عباس (۱۳۸۳). قبله عالم: ناصرالدین شاه قاجار و پادشاهی ایران (۱۳۱۳-۱۲۴۷) (مترجم: حسن کامشاد). تهران: مهرگان.
- امانت، عباس (۱۴۰۰). تاریخ ایران مدرن. تهران: فراگرد.
- بنجامین، ساموئل گرین (۱۳۶۳). ایران و ایرانیان (مترجم: محمدحسین کردبچه). تهران: علمی.
- پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۸). سفرنامه پولاک: ایران و ایرانیان (مترجم کیکاووس جهانداری). تهران: خوارزمی.
- توفیق، ابراهیم؛ یوسفی، سیدمهدی؛ و حیدری، آرش (۱۳۹۹). مسئله علم و علم انسانی در دارالفنون عصر ناصری. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- دولت‌آبادی، یحیی (۱۳۶۱). حیات یحیی (جلد اول). تهران: عطار و فردوسی.
- روشنی زعفرانلو، قدرت‌الله (۱۳۵۴). امیرکبیر و دارالفنون. تهران: دانشگاه تهران.
- زرگری‌نژاد، غلامحسین؛ صفت‌گل، منصور؛ و وثوقی، محمدباقر (۱۳۹۸). تاریخ دانشگاه تهران (جلد نخست: دانشگاه در دوره اول ۱۳۱۳-۱۳۲۲). تهران: دانشگاه تهران.
- صمیم، رضا (۱۳۹۶). تولید و مصرف فرهنگی در دانشگاه ایرانی: درآمدی تاریخی - انتقادی. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- صمیم، رضا (۱۳۹۷). آیا دارالفنون نیای دانشگاه تهران است؟. در: خلاصه مقالات همایش از مدارس نوین تا دانشگاه در ایران. پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی (صص. ۱۷-۱۸). تهران، ایران.
- فراستخواه، مقصود (۱۴۰۲). کنشگران مرزی (چاپ سوم). تهران: گام نو.
- فراستخواه، مقصود (۱۴۰۱). استادان استادان چه کردند؟ تاریخ دارالمعلمین عالی و دانشسرای عالی از ۱۲۹۷ تا ۱۳۵۷. تهران: نی.

- کتابچه دستورالعمل دیوان‌خانه عدلیه اعظم (۱۳۳۶). مجله کانون وکلا، ۴۴.
- مستشارالدوله، میرزا یوسف‌خان (۱۳۹۲). یک کلمه (به اهتمام: علیرضا دولتشاهی). تهران: بال.
- مناشری، دیوید (۱۳۹۷). نظام آموزشی و ساختن ایران مدرن (مترجم: محمدحسین بادامچی و عرفان مصلح). تهران: مینا.
- موحدی، محمدرضا؛ و تیموری، فاطمه (۱۳۹۶). مفاهیم تربیتی در عهد قاجار با نگاهی به کتاب مثنوی الاطفال. سومین همایش متن‌پژوهی ادبی، تهران، ایران.
- میرانصاری، علی (۱۳۸۰). انجمن معارف، در: دائرةالمعارف بزرگ اسلامی (جلد دهم). تهران: دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- نیکفر، محمدرضا (۱۳۸۲). به سوی یک نظریه بومی درباره سکولاریزاسیون. مجله‌ی آفتاب، ۲۷.
- وبر، ماکس (۱۳۸۷). دیوانسالاری، در: دین، قدرت، جامعه (مترجم: احمد تدین؛ صص. ۲۷۷-۲۲۵). تهران: هرمس.
- هابرماس، یورگن (۱۳۹۲). دگرگونی ساختاری حوزه عمومی: کاوشی در باب جامعه بورژوازی (مترجم: جمال محمدی). تهران: افکار.
- Anwar, A. (1986). Anjoman-e Ma'āref. *Encyclopedia Iranica*, II/1, 86-88.
- Arasteh, R. (1960). Growth of Modern Education in Iran. *Comparative Education Review*, 3(3), 33-40.
- Blumenberg, H. (1985). *Die Legitimität der Neuzeit*. US: Frankfurt.
- Catanzaro, C. (1999). Zwischen Statussymbol und Allheilmittel für alle sozialen Übel-Zur Rolle der Universität Teheran beim Aufbau der Iranischen Nation (Unpublished doctoral dissertation). Bamberg: Bamberg University Press.
- Catanzaro, C. (2014). Policy or Puzzle? The Foundation of University of Tehran between Ideal Conception and Pragmatic Realization. In: B. Devos and C. Werner (Eds.), *Culture and Cultural Politics under Reza Shah: The Pahlavi State, New Bourgeoisie and the Creation of Modern Society in Iran* (Pp. 34-55), London and New York: Routledge.